

Bir Tecdit Modeli Olarak Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Uygulaması¹

Spiritual Counseling and Guidance as a Model for Religious Renewal

 Hasan Kaplan

İbn Haldun Üniversitesi, Türkiye
hasan.kaplan@ihu.edu.tr

Geliş Tarihi: 10 Haziran, 2022

Kabul Tarihi: 20 Eylül, 2022

Yayın Tarihi: 30 Eylül, 2022

Öz: Dinde tecdit veya reform konusu, İslam dünyasında son birkaç yüzyıla damgasını vuran ve üzerine zengin bir literatür oluşmuş problemlerden biridir. Bu tartışmanın tarih ve coğrafya bağlamında pratiğe yansıyan çeşitli tezahürleri bulunmaktadır, ancak teolojik ve düşünsel açıdan problem devam etmektedir. Batı dünyasına sınır olan Türk kültür havzası bu tartışmaların en canlı yaşandığı yerlerden biridir. Bu kısa makalede, Din Hizmetleri kapsamında ülkemizde 2015 yılı itibarıyla Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından uygulamaya konulan Manevi Danışmanlık ve Rehberlik programının bir "tecdit modeli" olarak ele alınması önerilmekte ve bu yaklaşımın dinde tecdit tartışmalarına yeni bir boyut kazandıracığı tezi ileri sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Maneviyat Danışmanlığı, Dinde Tecdit, Dinde Reform, Din Hizmetleri

Abstract: The issue of tajdid or reform in religion is one of the problems that has left its mark on the last few centuries in the Islamic world and has a rich literature on it. There are various manifestations of this debate that are reflected in practice in the context of history and geography, but the theological and intellectual problem continues. The Turkish cultural basin, which borders the Western world, is one of the places where these debates are most lively. In this short article, it is suggested that the Spiritual Counseling and Guidance program, which has been put into practice by the Presidency of Religious Affairs in our country as of 2015 within the scope of Religious Services, should be considered as a "model for tajdid" and it is argued that this approach will add a new dimension to the discussions on religious renewal.

Keywords: Spirituality Counseling, Religious Revision, Religious Reform, Religious Services

ORCID: H. Kaplan 0000-0001-6879-5100

¹ Bu çalışma yazarın 2007 yılında gerçekleşen I. Din Hizmetleri Sempozyumu'nda sunduğu "Değişen Dünyada Din Hizmetleri: Bir Kimlik Sorgulaması" adlı bildirinin geliştirilmiş halidir.

Giriş

Gelişim/değişim/dönüşüm evrenin en temel yasalarından biridir. Sünnetullah dediğimiz bu evrensel yasa, mikro düzeyden makro düzeye; bireyi, toplumu, kültürü ve medeniyetleri de kuşatır. Bu yasayı en iyi okuyanlardan biri olan İbn Haldun, *Mukaddime'* sinde sürekli bir yenilenme döngüsüne dikkat çeker (Stauth, 2004; Rosenthal, 1980). Kısaca tıpkı her canlı organizma gibi, toplumlar, kültürler ve medeniyetler de doğar, büyür, gelişir, değişir ve dönüşür. Dolayısıyla, toplumu, kültürü ve medeniyeti oluşturan temel unsurlar da söz konusu bu değişim ve yenilenme döngüsünden etkilenir. İbn Haldun'un yaşadığı yüzyıl diliminde söz konusu bu değişim ve dönüşüm şimdiki yüzyılda yaşadığımız değişim ve dönüşümle kıyaslanmayacak düzeyde yavaş gerçekleşiyordu, bugün aylara yıllara yayılan değişim olgusu onun zamanında yüz yıllara yayılmaktaydı. İbn Haldun'un diğer sosyologlardan ayıran önemli bir özelliği de bir insan ömrüne sığmayan, yüz yıllık zaman dilimlerine yayılan toplumsal değişimleri okuma ve analiz etme becerisidir. İbn Haldun'un Mukaddimesini yazdığı 14. Yüzyıldan itibaren her yüz yılda toplumlar daha hızlı değişti. Özellikle endüstri devriminden sonra son iki yüz yıldır toplumsal değişim ve dönüşüm her geçen gün itibariyle çok daha hızlı bir ivme kazanarak, mikro düzeyden makro düzeye hayatın neredeyse her alanına dokunarak ilerlemektedir.

Değişim rüzgârı her alanda etkisini göstermiştir; örneğin siyasal alanda imparatorluklar yerini ulusla devletlerine bırakırken, geleneksel yönetim biçimi olan monarşiler de ya lağvedilmiş ya da anayasal sınırlılıklara tabi tutularak demokratik yönetimi biçimleri tesis edilmiştir. Tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş toplumsal sınıf sistemini değiştirmiş, göç olgusunu tetikleyerek kentleşme sürecini hızlandırmış, böylece hayatın hemen her alanında baş döndürücü değişimler kendini hissettirmiş ve hala hissettirmektedir.

Küresel ve Kültürel Isınma

Kısaca, bu değişim ve dönüşüm süreci her anlamda dünyadaki varlığımızı kuşatan küresel krizler üretmektedir. Bu krizlerin en çarpıcı olanı dünyanın ekolojik sistemini tehdit eden "küresel ısınma" fenomenidir. Ancak teknoloji ve sanayinin hızla gelişmesi sadece küresel ısınmaya sebep olmuyor, toplumlar kültürel anlamda da olağan üstü bir "ısınma" kaynaklı "havaleler" geçirmektedir. Her toplumun kendi küçük adalarında biriktirdiği binlerce yıllık "gelenek buzulları" hızla erimekte, medeniyet kıtalarını çevreleyen sular her geçen gün biraz daha yükselmektedir. Böylece, dünyada binlerce yıldır var olan egemen siyasi, ahlaki ve dini tercihleri içine alan kültürel iklimler de

değişmeye yüz tuttu. Artık toplumsal depremler, dini, siyasi, ahlaki ve kültürel dalgalanmalar hayatımızın kaçınılmaz gerçekleri arasındadır.

İnsanlığın tarihinde çeşitli aralıklarla tekrar eden bu “kültürel ısınma” fenomeni aslında yeni bir vaka değildir. Yeni olan, yaşadığımız asırda bu ısınmanın çok hızlı gelişmesidir. Bugün bizi derinden etkileyen be değişim ve dönüşüm, Batıda Aydınlanma çağından beri var olan bir gerçektir. Çeşitli toplumsal sarsıntılarla yüzleşerek ciddi anlamda kurbanlar verdikten sonra, Batılı toplumların büyük çoğunluğu geleneksel değerlerinde, yani siyasi, ahlaki ve dini tutumlarında çeşitli sorgulamalar yaptıktan sonra, bir dizi revizyonlar gerçekleştirerek kendilerini yeni kültürel iklime başarıyla uyarlayabilirmiş, yeni şartlarda yaşamayı öğrenmişlerdir (Lively, 1981).

Kültürel Isınmanın Sonuçları

Her değişim sancılıdır, her iklim değişikliği çeşitli fırtınalara ve gelgitlere sebep olur. Her yeni iklim kendine uygun canlı türleri ürettiği gibi, her toplumsal değişim de yeni kültürel değerler üretir.

Global bilişim, global iletişim ve global ulaşımın meydana getirdiği kültürel ısınma, sebep olduğu hararet ve fırtınalarla birlikte yeni değerler de üretmektedir. Bu değerlerin başında bireysellik, özgürlük, kapitalizm, üretim ve tüketim kültürü demokrasi ve çoğulculuk gelmektedir. Yükselen bu yeni değerler toplumlarda ciddi bir hareketliliğe, başka bir ifadeyle hem maddi hem de manevi anlamda "göçlere" sebep olmaktadır. Fiziki anlamda göç, kültürel anlamda da bir “kopuş” yaratmaktadır. Türkiye'deki bu toplumsal değişimin mahiyeti toplumbilimcilerimiz tarafından derinlemesine tartışılmaktadır. Bu konuyu onlara havale ederek, ben değişimin bireyler üzerindeki etkisine değineceğim.

Değişen dünyanın yükselen değerleri arasında bizi en yakından ilgilendireni bireyselliktir. Bireysellik ferdin kendi inşa etmesidir. Değişim geleneksel toplumsal dokuyu fertler lehine zayıflatmaktadır. Eski toplumsal roller, toplumsal bağlar ve toplumsal ilişkiler birey merkezli bir nitelik kazanmaktadır (Göle, 1997). Mesela, geleneksel bir değer olan asalet, yerini bireysel yetkinliği, kabiliyete, eğitilmiş olmaya ve diplomaya kabiliyete, yine aynı şekilde ailevi bağlar yerini mesleki bağlara bırakmaktadır. Toplumsal değişimin bir sonucu olarak, doğup büyüdüğü mekandan ayrılmak zorunda alan bireyler, o çevreye ait değerleri de zamanla bırakmak zorunda kalabiliyor, sadece kendisinin kendi kimliğinin bir parçası olan değerleri kendisiyle beraber taşıyabiliyor ve

edindiği tecrübelerle yeni değerler üretiyor. Dolayısıyla kendisini bireyle/insanla değildi çevreyle tanımlayan ve besleyen değerler çevreyle sınırlı kalmaya mecbur oluyor.

Toplumumuzda göze çarpan en belirgin değişimsel krizlerden biri bu anlamdaki değer çatışmasıdır. Örneğin göç eden, sınıf atlayan, ya da yüksek eğitim alan fertler toplumun diğer kesimleriyle ciddi anlamda bir değer çatışması yaşayabilmektedir. Bu çatışmanın bir kısmı kişinin doğal gelişim ve büyüme süreciyle ilgili olmakla beraber, ülkemizde görülen biçimiyle önemli bir kısmı çevresel dinamiklere sahiptir. Yani değerleri üreten fert değil çevredir; grup ve mekân merkezli örf, adet, din, gelenek ve göreneklerdir. Bu değerleri besleyen iklim/çevre ancak statik kaldığı sürece fertlerin onlara sadakati de daim olabiliyor.

Bugün geldiğimiz noktada sosyal bilimciler değişim olgusunu artık tartışılmaz bir gerçeklik olarak kabul etmekte, hızı ve yönünün nasıl yönetilebileceği, oluşturduğu krizlerin nasıl fırsata çevrilebileceği konusunda çalışmalar yapmaktadır (Smith, 1996; Arkan, 2019).

Bilimsel çalışmalar ve tartışmalar devam ederken toplumsal olarak da şahit olduğumuz bu “kültürel ısınma” fenomenine karşı çeşitli tutumlar sergilenmektedir. Ülkemizde iki tutumun belirgin bir şekilde öne çıktığını söyleyebiliriz. Bir tarafta, kendi gelişim dinamiklerinden ortaya çıkan değişim talebinden ziyade, otantik olmayan suni uyarılara göre şekillenen, taklit kalitesindeki yüzeysel değişimlerle kendini oyalayan; henüz olgunlaşma sürecini tamamlayamaması, bireyselliği bencillikle karıştıran; özgürlüğü sorumsuzluk olarak yorumlayan ve üretmeden tüketen bir seküler tutum, diğer tarafta değişim gerçeğini ve ihtiyacını anlayabilecek entelektüel donanıma sahip olmayan ve dolayısıyla yükselen bu yeni değerleri anlayamayan; anlayamadığı içinde her türlü değişime kendini kapatan, bir savunma refleksi olarak geleneksel değerlere sarılıp fanatikleşen; kendi iç dinamiklerinden gelen fitri bir dini yönelimden ziyade, feteret/kriz dönelmelerine has çevresel uyarılardan dolayı erken ortaya çıkan yüzeysel, taklidi ve tepkisel bir dindarlık sergileyen; dini geleneğin kalesi olarak görüp yükselen yeni değerlerle dini değerleri karşı karşıya getiren ve birey/kendi olma cesareti olmayanlardan oluşan dini bir tutum kendini hissettirmektedir. Dikkatle analiz edildiğinde, her iki grubun da dinle olan ilişkisinin sağlıklı değil sorunlu ve tepkisel olduğu görülür.

Kısaca özetlersek, küresel ölçekteki kültürel ısınma yerel bağlamda toplumumuzdaki değerler iklimini de etkilemekte, mikro düzeyden makro düzeye uzanan bir değerler krizi yaratmış durumdadır.

–Peki bu değişim gerçeği din ve dini kurumlar için ne anlam ifade eder?

Eski–yeni ya da gelenek–modem ikileminde İslam alimleri (bazı istisnalar hariç) ve dini kurumlar genellikle eskiden ve gelenekten yana tutum sergileme eğiliminde olmuşturlar (Safa, 1990; Bora, 1998; Güler, 1998; Öğün, 1997). Geleneksel değerlerin kısmen kaynağı olan dine dayalı bu sonucu anlamakta zorluk çekmemekle birlikte, bu tutumun bireysel ve toplumsal ahengi, huzuru, barışı ve başarıyı inşa etmek gibi daha kuşatıcı bir felsefesi olan din kurumu için sağlıklı ve tutarlı bir duruş olmadığını burada belirtmekte fayda görüyorum.

İslam aslında özü itibariyle diğer semavi dinlere nazaran yeniliğe ve değişime daha açık bir inanç sistemidir. Zengin fıkıh kültürümüz bunun örnekleriyle doludur. Ancak geçmişte yaşanan bazı siyasi hadiseler; örneğin Moğol istilası, ardından Haçlı seferleri, özellikle Emperyalist Batı Kolonyalizmi ve modernite gibi süreçler neticesinde bir içe kapanma ve muhafazakâr–savunmacı bir refleks geliştirdiğimiz de bilinen bir gerçektir.

Ne yazık ki, İslam dünyasının son yüzyılı bu savunmacı refleksten kurtulma arayışlarıyla geçtiği söylenebilir. Entelektüel enerjimizin çoğunu bu alanda tükettik: Gelenek mi gelecek mi? *Asr-ı Saadete* mi dönmeliyiz? *Yoksa* dinde ihya, tecdit veya reform mu yapmalıyız? Son otuz yılda yaşananlar bize geçmişe dönmenin pek te parlak bir sonuç vermediğini öğretir niteliktedir.

–Şimdi asıl soru şu; Acaba “geleceğe dönebilecek miyiz?”

Bu soruyu bilgisayar ve yazılımı metaforuyla açıklayabiliriz: Toplum ve din arasındaki ilişki bilgisayarlardaki donanım ve yazılım ilişkisine benzer; donanım ve yazılım güncel ve uyumlu olunca bilgisayar sorunsuz çalışır. Donanım gelişip değiştikçe, yazılım güncellenmesi de kaçınılmazdır.

Çok uzun zamandır, geleneksel duruş sergileyen dini kurumlarımız geleneksel metotlarla geleneksel hizmetler sunmaktadır. Yani yazılımı güncellemeğe cesaret edemiyorlar, geleneksel ezberlerini bozamıyorlar. Hal böyle olunca, dini söylem, din dili

ve din hizmetleri toplumun çok gerisinde hatta toplumun sırtında bir kamburmuş gibi hissediliyor.

Ancak ivmesi son zamanlarda iyice artan değişimin oluşturduğu talep ve baskılara daha fazla dayanamayan dini kurumlarımız bu süreçleri sağlıklı atlatmak için bazı arayışlara yöneldiği görülmektedir. Bu çerçevede örneğin Aile Danışmanlık Büroları ve Diyanet TV kurulmuştur. Ne var ki, kullandıkları metotlar ne kadar modern ve güncel olursa olsun, gelenekçi bir mantaliteyle, geleneksel bir hizmet sunulmaya devam edilmektedir.

Din hizmetleri sunan kurumlar, toplu hizmeti sunan diğer kurumlar gibi, bir kimlik sorgulaması yaparak, sadece hizmet metrolarını değil hizmet zihniyetinde de ciddi revizyonlar gerçekleştirmesi gerekmektedir. Bir din hizmetleri kurumu olan Diyanet teşkilatının yapacağı en önemli revizyon "zihniyet" revizyonudur. Diyanet insanı merkeze alan, fonksiyonel ve hizmet eksenli bir anlayışı benimsemelidir. Değişimin önünde engel olma yerine, değişimin ürettiği yeni değerlerde sınırlı da olsa, belirleyici bir rol edinme gayreti içinde olmalıdır.

Manevi Danışmanlık ve Rehberlik (MDR) Açılımı

Yenilik ve yenilenme arayışları İslam dünyasında önemli bir "düşünsel" sorun olarak tartışılabilir, biz ülkemizin değişen sosyolojisinin pratikte oldukça önemli bir tecdit ve yenilenmeyi tetiklediğini hatırlatalım. Diyanet İşleri Başkanlığı yukarıda işaret ettiğimiz zihniyet değişimine yönelik adımlar atmaya başlamıştır. Şöyle ki, her ne kadar bu açıdan henüz dikkat çekmemiş olsa da Diyanet İşleri Başkanlığı'nın (DİB) başta hastaneler olmak üzere, hapisane, sosyal hizmet, Yeşil Ay ve benzeri birimlerde, *Din Psikolojisi* hocalarının rehberliğinde hayata geçirmeye başladığı "**Manevi Danışmanlık ve Rehberlik**" uygulaması (İşbilen & Kaplan, 2018; Kaplan, İşbilen & Kaplan, 2021) aslında tarihe not düşülmesi gereken manidar bir zihniyet devrimi olup tecdit ve güncelleme örneği sayılabilir. Böylece, nihayet dini kurumlarımız dogma kadar doğayı da önemseyen, yani insanı, bireyi ve toplumu dikkate alan bir hizmet anlayışına yönelmiştir.

Elbette Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu projeye dinde güncelleme yapmak gibi bir niyetle başladığını söyleyemeyiz, ama yapılan şeyi tipik bir din hizmeti güncellemesi olarak dikkate almak isabetli olacaktır. Çünkü, geleneksel din anlayışı ve cami eksenli klasik din hizmetlerinin değişen toplumsal ihtiyaçlara cevap vermede sınırlı kaldığı aşikârdır (Şentürk, 2007; Buyrukçu, 2006; Karaman, 1994; Karaman, 2000; Bulut, 2005; Onay, 2004). Bir başka ifadeyle, DİB eski yazılımın yeni bilgisayarda verimli olmadığını, hatta

sık sık donduğunun farkındadır. Dolayısıyla, Diyanet teşkilatı uzun yıllardır etkili bir din hizmeti nasıl verilir arayışı içindedir. İşte **Manevi Danışmanlık ve Rehberlik** uygulaması bu arayışların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Kısaca özetlersek, teorik ve teolojik çerçevesi, *Din Psikolojisi* uzmanlarının özverili çalışmalarıyla çizilen, uygulaması multi-disipliner bir uzmanlık eğitiminden geçmiş deneyimli Diyanet personeline gerçekleştirilen, gelenek ve geleceğin başarılı bir şekilde birleştirdiği **Manevi Danışmanlık ve Rehberlik** uygulaması, ezanın Türkçe okunması veya kadınların namaz kıldırması gibi uçuk, sosyolojik bir gerekçesi olmayıp dışardan dayatılan suni bir ajanda değil, gerçek bir toplumsal karşılığı olan önemli bir projedir. Dinde güncelleme arayışlarının en azından bu türden bir toplumsal karşılığa cevap verir nitelikte olması beklenir.

Toplumdaki yerleşik din ve din hizmetleri anlayışını değiştiren bu teşebbüs aynı zamanda ülkemizdeki yenilik, tecdit veya güncelleme tartışmaları için ezberleri bozacak bir model niteliği taşımaktadır. Her ne kadar bazı çevrelerde şüphe ve tereddütlere yol açmış olsa da bu projeye din modern toplumda sorunun değil çözümün bir parçası olabilecektir.

Manevi Danışmanlık ve Rehberlik uygulaması din hizmetlerinde insan merkezli, fonksiyonel ve hizmet eksenli bir zihniyet devrimi olmakla çok önemli bir dönüm noktası niteliğindedir, ancak yeterli değildir. Bu anlamda aşağıdaki önerileri dikkate almanın faydalı olacağı kanaatindeyim.

İnsanı merkeze alabilmek ancak insanı ve doğasını hakkıyla tanımakla mümkündür. Bunun için:

- Dini kurumlar yaratıcının yüceliğini ve O'nun sıfatlarını öğrenip-öğretip anlattığı kadar insanın tabiatı ve dünyadaki konumu hakkında derinlemesine bilgi sahibi olmalıdır.
- Din hizmeti sunan bütün elemanlar dini bir formasyona sahip oldukları kadar, güçlü bir psikolojik ve pedagojik formasyona da sahip olmalı ve bu formasyon hizmet süresince periyodik aralıklarla yenilenip güçlendirilmelidir.
- Dini kurumlar, din eğitimi ve eğitim içerikli diğer faaliyetlerini icra ederken insanın gelişen, değişen ve dönüşen doğasını dikkate almalıdır.
- Din hizmetlerinde bireysel farklılıklar dikkate alınmalı, çoğulculuk ilke edinilmelidir.

- Başta camilerimiz olmak üzere, din hizmetlerinin sunulduğu mekanlar, insanı merkeze alan fonksiyonel bir mimari yapıya sokulmalıdır. Mesela, planlanan yeni camilerde çocuklar, engelliler, kadınlar, yaşlılar, kütüphane, otopark, çocuklar için oyun bahçe, cemaatin giriş ve çıkışta yarattığı kargaşa dikkate alınıp imar planına yansıtılmalı ve Diyanet yetkilileri tarafından düzenli olarak takip edilmelidir. Mevcut camilerimizdeki mekân kullanımı da bu çerçevede gözden geçirilip yeniden planlanmalıdır.
- Dini kurumlarımız doktrinsel fanatikliklere sürükleyici tavır ve tutumlardan sakınmalı ve “hayır” kurumu kimliğine ağırlık vermelidir.
- Son olarak, dini kurumlarımız eğitim ve sağlık kurumları gibi toplumumuzun hayati organlarından biri olarak varlık göstermeli, toplumun ve bireyin huzuru, gelişim ve başarı için diğer kurumlarla birlikte hareket etmeli, toplumsal değişimi takip ederek yükselen yeni değerlerde rol alabilmelidir.

Kaynaklar

- Arkan, A. (2019). Değişime Karşı direncin Yönetimi. *Fikriyat*, <https://www.fikriyat.com/yazarlar/prof-dr-atilla-arkan/2019/04/19/degisime-karsi-direncin-yonetimi>.
- Bora, T. (1998). *Türk Sağıının Üç Hali Milliyetçilik, Muhafazakarlık ve İslamcılık*, Birikim Yayınları, İstanbul
- Bozdogan and R. Kasaba (eds.), *Rethinking modernity and national identity in Turkey* (pp. 174–178), University of W Press.
- Bulut, M. (2005). “Din Görevlileri Üzerine Bazı Tespitler”, *Diyanet İlmî Dergi*, Sayı 41 /3, 2005, s. 55–56, 60–70
- Buyrukçu, R. (2006). Türkiye’de din görevlisi yetiştirme problemi ve çözüm önerileri. *A.Ü.İ.F.Dergisi*, 47(2), 99–126.
- Göle, N. (1997), The quest for the Islamic self within the context of modernity. In S. Oğün, Süleyman Seyfi. “Türkiye’de Kadimlik – Ceditlik Tartışmasının Hal-i Pür Melali”, *Politik Kültür Yazıları*, Asa Kitabevi, Bursa.
- İşbilen, N. & Kaplan, H. (2018). *Sağılık Çalışanlarının Maneviyat ve Manevi Destek Algısı, İstanbul Örneği*. EKEV Akademi Dergisi 73 (Kış) ss. 317–332.
- Kaplan, H., İşbilen, N. & Kaplan, M. N. (2021). The Spiritual Care Initiative in Turkish Hospitals Perception of Healthcare Professionals and Some Challenges, In *Western and Eastern Perspectives on Religion and Religiosity*, Publisher: Waxman, Germany.
- Karaman, F. (1994). “Din Görevlileri ve Hizmette Verimlilik”, *Diyanet Aylık Dergi*, Sayı 37, 1994, s. 15–17.
- Karaman, F. (2000). “Din Hizmetlerinin Dünü ve Bugünü”, *Diyanet Avrupa Aylık Dergi*, Sayı 11, 2000, s. 26–30

- Onay, A. (2004). "İlâhiyât Fakültesi Mezunlarının Cami Eksenli Din Hizmetlerinde Karşılaştıkları Sorunlar ve Bu Alandaki Formasyon İhtiyaçları", SDÜ. İlh. Fak. *Türkiye'de Yüksek Din Eğitiminin Sorunları, Yeniden Yapılanması ve Geleceği Sempozyumu*, Isparta, 2004, s. 409-423
- Safa, P. (1990). *20. Asır Avrupa ve Biz*, Ötüken Yayınları, İstanbul
- Smith, D.A. (1996). *Toplumsal Değişme Anlayışı*, çev: Ülgen Oskay, Gündoğan Yay., Ankara.
- Şentürk, H. (2007). İmam Hatiplerin Din Hizmetlerinde Karşılaştığı Problemler: İsparta Örneği. *I. Din Hizmetleri Sempozyumu*, 3-4 Kasım, 2007, Ankara